

HARPUT VE ÇEVRESİ TARİHİ

HISTORY OF KHARPUT AND ITS SURROUNDINGS

İlhami KIZIROĞLU*

Makale Bilgisi

Başvuru: 31.03.2022

Kabul: 29.09.2022

Article Info

Received, Mar,31,2022

Accepted: Sept,29,2022

Öz

Keban ve Karakaya baraj inşaatlarından önceki kurtarma kazıları sayesinde, Harput ve yakın çevre coğrafyasında, çok sayıda paleolojik bölge olduğu ortaya çıkarılmıştır. Harput coğrafyasında bulunan bölgelerde yürütülen kazılarda ilk Kalkolitikten (MÖ 4500-3500) ve son Kalkolitiğe (MÖ 3500-3000) özgü seramik ve diğer objeler bulunmuştur. Harput'un da bulunduğu coğrafya tarihi açıdan İşuva bölgesinde yer almaktadır. Harput'un tarihi açısından ve yaşanmış bir kültürün izlerini taşıyan Hurrilere ait olduğu düşünülen Harput Kabartmasının /Rölyefi tarihi önemine de değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Harput, Harput Kabartması, Keban ve Karakaya Kurtarma Kazıları, İşuva Bölgesi.

Abstract

The excavations before the construction of Keban and Karakaya dams became the indication of several paleological areas existing in Harput and its surroundings. During the excavations in the region of Harput, ceramics and other objects from the First Chalcolithic (4500-3500 BC) and the Last Chalcolithic (3500-3000 BC) were found. The region of Harput is located in historical terms on the Isuwa area. The historical importance of Harput relief was also noted that it belongs to the Hurrians.

Keywords: Kharput, Kharput Relief, Keban and Karakaya Rescue Excavations, Isuwa Region.

*Prof. Dr., OSTİM Teknik Üniversitesi, Endüstri Mühendisliği Bölümü, ikiziroglu@gmail.com, Orcid :0000-0002-8421-2435, Ankara, Tütkiye.

GİRİŞ

Harput ve çevresinde yürütülen arkeolojik kurtarma kazı çalışmaları sayesinde, bölgenin Neolitik Çağdaki bir erken yerleşim alanında yer aldığı anlaşılmıştır (Harita 1)¹. Bu sürecin en eski belirlenmiş yerleşim alanı, Urfa Göbekli Tepe'dir. Bu alan günümüzden 12 bin yıl önceye tarihlenen ve son buzul çağının, sona ermesi ile başlayan, sıcak dönemdeki yaşamın Anadolu'daki en eski yerleşkesi olarak dikkati çekmektedir².

Harput ve çevresinde Doğu Anadolu'nun Kalkolitik ve erken tunç dönemi yapısı; erken demir çağında Elazığ ve yöresi; coğrafik yapısı ve tarihi coğrafyası; nüfus hareketliliği ve demografik yapısı; genel ve belli bazı dönemlere ait tarihi; dini ve sosyal yapısı ve diğer konularla ilgili önemli araştırmalar yapılmıştır³.

Keban ve Karakaya Barajlarının inşaatına başlanılmadan önceki arkeolojik kurtarma kazıları sayesinde, Harput ve çevresinin tarihine ışık tutacak önemli sonuçlar elde edilmiştir⁴. Bu çalışmaların da yardımı ile Harput ve çevre coğrafyadaki arkeolojik yerleşimlerin, bilinenden çok önceye dayanabileceği gerçeği ortaya çıkmıştır. Bölgede yürütülen yüzey ve derin kazı araştırmaları baz alındığında, Harput'un da yer aldığı coğrafyanın Neolitik Bölgeye dahil olduğu haritalanmıştır⁵.(bkz. Harita 1).

¹ Mehmet Özdoğan, "Neolitik Adlamlasının Dünden Bu Güne Değişen Tanımı". *Azərbaycan Arxeologiyası. Cild 21 No 1*, 2018, 12-39, s.277, bkz. Harita 1.

² Klaus Schmidt, *Sie bauten die ersten Tempel: Das rätselhafte Heiligtum am Göbekli Tepe* (Deutsch) Gebundene Ausgabe – 21. Januar 2016. CH Beck, 288ss. Ayrıca bk. İlhami Kızıroğlu, *Ekolojik Potpuri 2*. Sarıyıldız Mat. Ankara, 2019, s. 54.

³ Kızıroğlu, a.g.e., 2020, s. 17-46.

⁴ Ufuk Esin "Tepecik Kazısı, 1974. Levha 53-78.", Keban Projesi 1974- 1975 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 7*, 1982: 71-118. Harald Hauptmann, Norşuntepe Kazıları, 1972. Keban Projesi 1972 Çalışmaları. *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 5, Ankara*, 1976: 41-60.

⁵ Özdoğan, a.g.e, 2018, s. 277: s. 12-39 (Harita 1). Ayrıca bkz. Nilgün Coşkun, Keban Projesi: Ağın Hoşrik Mevki ve Kalecikler Kurtarma Kazılarına Yeni Bir Bakış. *Anadolu Araştırmaları 21*, 2018:124-153. (Harita 2: s.141).

1. Anadolu'da İlk Yerleşimler

a. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem (ÇÇND)

Kuzey Suriye coğrafyasını da içine alan bölgede yerleşim ve yaşama biçimi; Göbekli Tepe ören yerinden başka, jeomanyetik araştırmalara dayanarak, henüz açılmamış 20 yerleşkesi daha bulunduğu ve buranın bir inanç kompleksi olduğu ortaya çıkmıştır. Bu görkemli yerleşime, 200 km çaplı bölgede yaşayan insan toplulukları, inanç ritüellerini yerine getirmeye gelmişlerdir. Burayı inşa eden ve yararlanan insanlar, mutlaka çok daha öne tarihlenebilecek dönemlerde yaşamış olmalıdırlar⁶. Bunun Harput'la ne ilgisi olabilir sorusunu sormanın tam zamanıdır. Çünkü Harput, bu coğrafyada yer alan, en eski yerleşim alanlarından birisidir. Buradaki sistematik yüzey ve derin arkeolojik kazılar, ne yazık ki Göbekli Tepe düzlemindeki gibi, henüz tam olarak sonuçlanmamıştır. ÇÇND MÖ 10.000 ile 7000 yılları arasına tarihlenir. Bu dönem de kendi içinde A, B, C diye 3 alt döneme ayrılır. MÖ 7.000 ile MÖ 5.800 yılları arasında Çanak Çömlekli Neolitik (Yeni Taş) Çağı (ÇÇÖND) yer alır⁷. Neolitiğin oluşumu için ileri sürülen varsayımlarda, giderek genişleyen çekirdek bölge tanımına çarpıcı örnek olarak, 800 m üzerindeki Elazığ, Bingöl ve Malatya Ovaları da Neolitik oluşum bölgesinin bir parçasıdır (**Harita 1**). Neolitik Bölgeye, yerleşim için sadece ovalar ve dağ yamaçları değil, aynı zamanda yüksek irtifadaki alanlar da girebilir. Harput, ÇÇND de içeren Toros Bölgesi ve onun devamındaki yerleşkelere yakın bir coğrafyada bulunur (bkz. Harita 1-2)⁸. Harput coğrafyasındaki Caferhöyük ve Çayönü kazılarında, el zanaatlarındaki ilerlemeler (MÖ 7600-7200) ve dikdörtgen mimarisine ait ilk bulgular içerilmektedir. ÇÇND-Orta döneminde (MÖ 7200-6500), Cafer Höyük (Malatya) ve Çayönü gibi örneklerinde yerleşimde, artış kaydedilmiştir⁹. Geç

⁶ Schmidt, a.g.m., 1998: 17-39 (Frühorientalische Tempel); Ayrıca Bkz. Schmidt, a.g.m., 2000, s. 5-40 (Zuerst kam der Tempel.). Schmidt, a.g.m., 2001, s.182 (Göbekli Tepe: Steinerne Wesen). Schmidt, a.g.m., 2007, s.83-91 (Reliefs des Göbekli Tepe). Schmidt, a.g.e., 2016, (Sie bauten die ersten Tempel). Ece Çoksolmaz, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Prehistorya Arkeolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Konya, s. 273, 2011. Karl W. Luckert, *Göbekli Tepe Çev.*: Leyla Tonguç Basmacı. ALFA Basım Yayım, 2019, İstanbul, 420 ss.

⁷ Metin Alparslan, *Kültürel Miras ve Turizm Açık Öğretim Programı*. 2014, s. 51-52, 277 ss.

Savaş Harmankaya, *Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme*. (Eds: S. Harmankaya – O. Tanındı – M. Özbaşaran). *TAY – Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik, Ege Yayınları* (1997), İstanbul: 13-20. Çoksolmaz, a.g.t., 2011, s.26.

⁸ Özdoğan, a.g.m., 2007, s. 68 (Bazı Genellemeler). Gary O. Rollefson —Synthese: The Late Aceramic Neolithic of the Levant: A Synthesis, *Paleorient* 15/1. s. 168-173. Çoksolmaz a.g.t., 2011, s. 13.

⁹ Nur Balkan Atlı-Didier Binder, “Kömürcü – Kaletpe Obsidyen İşliği”, (Eds: M.Özdoğan – N. Başgelen). *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik*

ÇÇND'de (MÖ 6500-6000) Toros bölgesinde yerleşim alanlarının sayısı artmıştır. Son ÇÇND (MÖ 6000-5500) için, arkeolojik açıdan bilgi azlığı olmakla birlikte, Çayönü örneği söz konusudur. Anadolu'daki coğrafik bölgelerde, ÇÇNDönemde en fazla yerleşim %38'le, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, %10'la Harput'un da yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesinde ve %1'le Karadeniz Bölgesinde'dir¹⁰. Bölgede kış aylarının uzun ve olumsuz koşulları nedeniyle, Doğu Anadolu'da yaşamın zorluğu, hatta imkânsızlığı düşüncesi, Boytepe (Elazığ), Çınaz III (Elazığ) ve Cafer Höyük (Malatya), yerleşme yerlerinin bulunuşu, bölgenin yaşanmayacak bir ortam olduğu savını ortadan kaldırmıştır¹¹. Boytepe ve Çınaz III, Harput coğrafyasındaki bölgelerdir. Doğu Anadolu Bölgesindeki, yerleşim alanları, ÇÇND-B ve ÇÇÖND'e tarihlendirilmiş; ancak ÇÇND-A kültürü belirlenememiştir. ÇÇND-A'nın saptanamamış olması, araştırma eksikliğindedir¹².

Elazığ sınırları içerisinde yer alan Boytepe ve Çınaz III, Malatya'daki Cafer Höyük ve Ergani Çayönü buluntuları yontma taş teknikleri açısından önemlidir. Malatya'daki ÇÇND yerleşmesinde, bölgede tarım ve tarımsal üretimin yapıldığını kanıtlayan verilere ulaşılmıştır. Bu bilgiler ışığı altında, Harput coğrafyasında yer alan Çınaz III höyüğünün, ÇÇND-B katmanına tarihlenmesinden hareketle, Harput'ta yapılacak yeni kazılarla, belki de Harput'un tarihi MÖ 7600-7200'lü dönemlere kadar gidebilir. Elazığ'daki Çınaz III ve yakın coğrafyadaki Cafer Höyükleri, bu düşüncemizi güçlendirmekte (bkz. **Harita 2**) ve Harput'un tarihinde yeni bir sayfa açılması anlamına gelmektedir.

b. Çanak Çömlekli Neolitik(Yeni Taş) Dönem(ÇÇÖND)

ÇÇÖNDde, çanak çömlek yapma; kil işleme ve biçimlendirme, MÖ 7 bin yıllarından itibaren, gelişmeye başlamıştır. Madencilik açısından da Harput ve civarı oldukça zengin kaynaklara sahip olduğu için, coğrafyaya yakın komşuların, aşırı talep ve sahiplenme isteği doğmuştur (**Harita 1 ve 2**). Bölgenin en erken Neolitik dönem yerleşke örneklerinden birisi olan Malatya Köşkerbaba'dan elde edilen öğeleri, Elazığ *Boytepe* ve Ergani *Çayönü*'nden bilinen buluntularla benzeştirmek mümkündür. *Buradan hareketle, Harput ve Elazığ ile çevresi ilk yerleşimlerinin, Neolitik Dönemde başlamış olabileceği düşünülebilir.* **Harita 1** ve **2**'den de izlenebileceği gibi Neolitik Bölge ve

Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular. *Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul*, (2007), s. 217–222. Harmankaya, a.g.m., 1997, s.13-20. Çoksolmaz, a.g.t., 2011, s. 26.

¹⁰ Ece Çoksolmaz, a.g.t., 2011, s.16

¹¹ Nur Balkan Atlı vd. a.g.m., 2007, s. 217-222.

¹² Mehmet Özdoğan, a.g.m., 1977a. Özdoğan,a.g.m., 1977b. Özdoğan,a.g.m., 2018, s. 12-39.

buraya giren coğrafya içinde, Harput ve çevresinin yerleşkeleri de bulunmaktadır¹³.

2. Harput Ve Elazığ Çevresi Tarihi Açısından Önemli Olan Keban Ve Karakaya Barajları Öncesi Kurtarma Kazıları

Elazığ'daki Antinova'da, örneğin *Tepecik/Makaraztepe* gibi tarihi açıdan önemli alanlarda yürütülen kazılarda, Eski Hitit Dönemi'nin sonlarına, ya da Orta Hitit Dönemi'nin başlarına tarihlendirilen bir mühür ve *Eski Hitit Dönemi* ile *Büyük Hitit İmparatorluk Dönemine* özgü çanak-çömlek bulunmuştur¹⁴.

Keban ve Karakaya baraj gölleri alanlarında yürütülen kurtarma kazılarında, bölgede Kalkolitik tabakaya da rastlanan yerler bulunmuştur. *İmikuşağı*¹⁵; *Tülintepe*¹⁶ ve Aşağı İçme yakınındaki *Korucutepe*'de¹⁷ farklı Hitit Dönemi buluntuları elde edilmiş ve bölge tarihi hakkında mühim bilgilere ulaşılmıştır. Burada Kalkolitik Döneme kadar giden bir madencilik geleneği olduğu, kazılarda elde edilen maden cürufu ve metal parçalarından anlaşılmaktadır. O dönem insanının doğal bakırı başka bir metalürjik işlem uygulamadan, dövme yoluyla şekil vererek kullandığı görülmektedir. Harput ve çevresi coğrafyasında yer alan günümüz Maden ilçesi, zengin bakır yataklarına sahiptir. Bu bakır madenin M.O. 7000'li yıllar gibi çok eski dönemlerden beri işletildiği ileri

¹³ Gary O., Rollefson, a.g.m., 1989, s. 168-173, Tablo 1, s.169; Özdoğan, a.g.m., 1977a; Özdoğan, a.g.m., 1977 b. Özdoğan, a.g.m., 2018.

¹⁴ Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu", 1968 Yaz Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, Yayın: I*, 1970, s. 147-172. Esin, a.g.m., 1971, s.107-117; Esin, a.g.m., 1972, s.139-147; Esin, a.g.m., 1974, s. 137-160; Esin, a.g.m.,1976a, s.109-121; Esin, a.g.m.,1979a, s.79-94; Esin, a.g.m.,1982, s. 71-118; Yüksel Arslantaş, Kalkolitik Çağda Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti. *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi Cilt: I, Sayı:2, Elazığ, 2014: 87-110*.

¹⁵Veli Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985. Araştırma Sonuçları Toplantısı, IV, Ankara. 1986, s. 279-300. Sevin, a.g.m., 1988a, s. 299-333; Sevin, a.g.m., 1998, s. 383-393.

¹⁶ Ufuk Esin - M. A. Güven Arsebük, "Tülintepe Kazısı, 1974. Levha 79-98.", Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 4*, 1974, s. 137-141. Esin vd, a.g.m.,1982, s. 119-125. Esin, a.g.m.,1976b, s. 119-133; Esin, a.g.m., 1979b, s. 115-119. Esin, a.g.m., 2000, s.87-90.

¹⁷Hayri Ertem, Korucutepe Kazısı, 1973. Keban Projesi 1973 Çalışmaları. *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 6, Ankara 1979; 33-43*. Ertem, a.g.m., 1982, s. 1-5. M. N. Loon van, "Korucu Tepe Kazısı, 1969. Keban Projesi 1969 Çalışmaları", *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2*, Ankara, 1971, s. 47- 71. E. E. Griffin, *The Middle and Late Bronze Age Pottery*. M. N. Van Loon (Ed.), Korucutepe 3, Amsterdam. 1980, 3-109. Gülsün Umurtak, *Korucutepe II, 1973-1975 Dönemi Kazılarında Bulunmuş Olan Hitit Çağı Çanak Çömleği*, Ankara. 1996.

sürülür¹⁸. Çayönü kazılarındaki buluntular ¹⁴C analizlerinin sonucuna göre, bizi 7250- 6750 yıllarına ve doğal bakırın elde edilebildiğini kanıtlarcasına, geri götürebilmektedir¹⁹. *Tepecik* ve *Tülintepe*'de madencilikle ilgili buluntulara da rastlanmıştır. Örneğin ortaya çıkartılan evlerden birinin avlusunda, bir ocak-fırın tespit edilmiştir. Bulunan bakır cürufları, MÖ 6000'in sonundan itibaren *Tülintepe*'de ergitme tekniklerinin bilindiğini kanıtlamaktadır²⁰. Höyükte ele geçen seramiklerin Obeid çanak çömleği ve Halaf kültürüne özgü olduğu anlaşılmıştır. Buradaki yerleşim olgusunun MÖ 5000 yıllarını kapsayabileceği üzerinde durulmaktadır. Mezarlara bırakılan armağan gümüş objeler ile Korucutepe kazılarında bulunanlar, Son Kalkolitik maden işçiliğine özgü önemli göstergeler olarak kabul edilmektedir²¹.

Harput'un güneydoğusundaki *Norşuntepe*'de yerleşim, Kalkolitik çağdan Orta çağa kadar sürmüş ve *Büyük Hitit İmparatorluğu* dönemine özgü önemli bir yerleşim merkezi ortaya çıkarılmıştır. Alanda Hitit İmparatorluğu erken dönemine ait çok sayıda iyi fırınlanmış seramik bulunmuştur; bunlar açık kahverengi olup, zeminde geometrik şekil ve bezemeler taşımaktadır²². Elazığ/Ağın bölgesindeki *Kalaycık*'ın da kalkolitik çağdan, Bizans dönemine kadar uzanan, bir yerleşim merkezi olduğu belirlenmiştir²³. Höyükten çıkan basit çanak çömlek buluntuları, erken tunç çağına özgü olup, Yukarı Fırat havzasında, fabrikasyon üretimle elde edildiği ve yaygın olarak kullanıldığı ortaya çıkmıştır²⁴.

¹⁸ Şeref Kuş vd, Türkiye'de Eski Maden yatakları ve Doğal Bakırda Eser Element Analizleri. *TÜBİTAK ARÜTOB III*, 1983: 85-102.

¹⁹ Turgut Yiğit, "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İşuva Bölgesi". *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.17, c. 28, 1967: 233-251, s.237. Çoksolmaz, a.g.t, 2011.

²⁰ Ufuk Esin, a.g.m., 2000, s. 88-89.

²¹ Aslıhan Kutlu Yener, "The Production, Exchange and Utilization of Silver and Lead Metals In. Ancient Anatolia: A Source Identification Project", *Anatoliaca*, X(1983), 1-15, s.2. Ayrıca bkz. Ünsal Yalçın- H.Gönül Yalçın, Der Hortfund von Tülintepe, Ostanatolien, Der Anschnitt. Anatolien Metal IV. Beiheft 21, 2009, s. 101-123. M.N. Loon, a.g.e.,1968/70, s. 271-277.

²²Harald Hauptmann, Norşun-Tepe Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69. *Istanbuler Mitteilungen 19/20, Tübingen*, 1969/1970, s. 21-78. Hauptmann, a.g.m., 1970, s. 103-131; Hauptmann, a.g.m., 1971, s. 71-91; Hauptmann, a.g.m., 1972, s. 41-59 ; Hauptmann, a.g.m., 1974, s. 71-83.; Hauptmann,a.g.m., 1976, s. 41-60.; Hauptmann, a.g.m., 1982, s.15-71. Karin Bartl, *Norşun-Tepe. Die frühe Eisenzeit*, ph.d. Dissertation, Freie Universität Berlin. 1988.

²³ Ümit Serdaroğlu , "1969 Ağın ve Kalaycık Kazıları", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XVII-2, Ankara.1969, s. 185-210, s. 191.

²⁴ Coşkun, a.g.m., 2018; s. 127.

3. Harput'un Önemi

İnsanoğlu tarihin her döneminde, güvenlik kaygısı ile coğrafyanın elverdiği ölçüde yüksek rakımlı yerleri yeğlemiş ve benzer özellikli yerleşim alanlarında yaşamını sürdürmüştür²⁵. Harput korunaklı ve zamanın en önemli yol güzergahlarının geçtiği bir coğrafyada kurulmuştur²⁶. Özellikle Elazığ, Tunceli, Adıyaman ve Malatya'yı içine alan zengin maden yataklarını kontrol eden Harput, her dönemde komşu ülkelerin de ilgi odağı olmuştur. Bölgede zengin altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır ve demir yatakları bulunmaktadır²⁷. Harput ve çevresi uygarlık tarihi boyunca, çok sayıda (yaklaşık 50) hükümlüğe ev sahipliği yapmıştır. Harput ve çevre coğrafyasında yürütülen kazı çalışmaları, Harput'un tarihi hakkında daha fazla bilginin Harput/Kureytepe'de, derin kazıların yapılmasını gerekli kılmakla birlikte, Harput ve çevre coğrafyada yürütülmüş arkeolojik çalışmalar sayesinde, bölge ile ilgili çok önemli tarihi veriler elde edilmiştir. Örneğin, *Norşuntepe* kazıları, İskit-Kimmer kültürü eserlerinin bulunmasına yol açmıştır. Doğu Anadolu ve Harput'u da kapsayan bölge; yani Kafkaslardan Fırat Nehrine uzanan coğrafya, M.Ö. 4000 sonlarından, M.Ö.2000 başlarına kadar etkin olan Karaz Kültürü ile tanışmıştır²⁸. Karaz Kültürü ürünleri o dönemde Kafkaslar'dan başlayarak, Doğu Anadolu'nun bazı kesimleri ile Doğu Akdeniz'in güneyine kadar uzanan geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Karaz türü çanak çömlekler, Ağın Bölgesindeki *Kalaycık* ile *Kalecikler* ve ayrıca *Tepecik* höyüklerinden de elde edilmiştir. Bu durum Karaz Kültürünün Harput/Elazığ civarı için de söz konusu olmasına yol açmıştır. Bu kültüre özgü ürünlerin Keban Projesi kurtarma kazılarından da çıkarılması, bunu doğrulamıştır. Yine aynı coğrafyada yürütülen kazılardan Habur türü çanak ve çömlekler ise M.Ö.2000'e tarihlenmektedir. Koyu yüzlü açıklı *Halaf* adı verilen ürünler de Keban Barajı

²⁵ Yasin Topaloğlu, "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri / Settlements of Erzurum Region During Bronze Age". *TURKISH STUDIES Volume 11/2 Turkish Studies*.9336, 2016: 1193-1230.

²⁶ Besim Darkot, "Türkiyenin Bölgeleri Arasında Yukarı Fırat Bölgesi", III.Üniv. Haft. Elazığ, .İÜ.Yay.No:196, İstanbul, 1943, s.255-268. Selçuk Hayli, "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Sahası", *Dünü-Bugünüyle Harput 24-27 Eylül 1988*, Elazığ 1989; s.6. Mahmut Sarıbeyoğlu, Aşağı Murat Bölgesinin Beşeri Coğrafyası, *Doğu Anadolu Araştırma İstasyonu Yay.No:1(1951)*, Ankara, s. 73-74.

²⁷ Aslıhan Kutlu Yener, a.g.m., 1983, 1-15, s. 2. (The Production, Exchange) Ayrıca bkz. Mehmet Kurt, Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 2009, s.1-13, s. 3.

²⁸Mehmet Işıklı, Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi. B. Can, M. Işıklı (Eds.). *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, İstanbul, 2007: s. 325-350. Ayrıca bkz. Işıklı, a.g.m., 2011. Topaloğlu, a.g.m., 2016, s.1193-1230.

dolaylarındaki kurtarma kazıları çerçevesinde *Tülintepe*'de bulunmuştur. *Tepecik* geç kalkolitik dönem tabakalarında ise *Uruk* ve *Karaz Tipi Çanak Çömlek* ürünlerine rastlanmıştır. Erzurum Karaz Kazısı ürünleri içinde *Karaz I* olarak isimlendirilen örnekler, Erken Tunç Çağının(ETÇ), en erken dönemine özgüdür ve M.Ö.3500-3300 arasına tarihlenir²⁹. *Karaz seramiklerinden koyu yüzlü ve açkılı olanlar*, *İşuva*'nın Eski Tunç Çağına tarihlenen yerli seramikleridir. Karaz tipi seramiklerin çok geniş bir kullanım coğrafyası olduğu için, bölgeler arası farklılıklar da dikkate alınırsa, Harput/Elazığ çevresinde Karaz kültürü seramik ürünlerinin en kalitelisi olduğu görülür. Alt palearktığe ait olan bu bulgular, Keban'a yakın *Enerli*'de, Acuzlu köyündeki *Karapınar* kesiminde; Fırat'ın batı kıyısındaki *Pağnik(Kaşpınar)*'te bulunmuştur. Neolitik dönem, bölgede Arapkir Deresi yanındaki *Kalaycık*'ta açıkça izlenir. Ayrıca yine bu coğrafyadaki *Caferhöyük*'te(Malatya'nın 40 km kuzeydoğusunda), MÖ 7000 başlarına tarihlenen seramik öncesi bir Neolitik köyü ortaya çıkarılmıştır. Burası Çayönü ile bazı benzer özellikler göstermektedir. Burada tarımsal faaliyetler yürütülürken, hayvancılığın hala yapılmadığı belirlenmiştir³⁰.

Harput ve çevre bölgelerinde yürütülen kazı sonuçları, buranın, M.Ö. 7000-5800 yılları arasına yerleştirilen, Çanak Çömlekli Neolitik ve ilk Kalkolitik Döneme tarihlenebileceğini düşündürüyor. Klasik dönem kayıtlarında Fırat ve kolu Murat nehirleri *Melitine* ve *Sophene* adlı bölgelerden geçer³¹. *Subarlar*, M.Ö.2000'den itibaren, Harput bölgesinde bilinen en eski kavimlerden olan Hurriler'in akrabasıdır³². Hititler muhtemelen büyük krallık döneminde M.Ö.1400'de bölgeye girerek, Hurrilerin kurduğu, Harput'un da dahil olduğu *Mittani Devletinin* büyük bir bölümünü işgal etmiştir³³. *Hitit*'lerin M.Ö. 1380-1345 döneminde yaptığı bir anlaşmada, "*Fırat'ı geçtim ve İşuva'ya girdim*" ifadesi, bölgenin konumunu, belirleyici olmuştur. *İşuva'yı*, *Ehlišarruma* ve *Arişarruma* gibi *Hurric* adlar taşıyan kralların yönettiği bilgisi, M.Ö. 1450 yılından itibaren geçmektedir. *Korucutepe* kazılarında bulunan mühür baskılarda da adı geçen bu iki kralın isminin *Hurric* adlar olduğu doğrulanmaktadır. M.Ö. 2500 yılına tarihlenen ve bölgede oldukça hâkim

²⁹ Ufuk Esin, a.g.m., 1976a, s.109-121; Esin, a.g.m., 1979a, s.127; Esin, a.g.m., 1979b, s.93 . Ünsal Yalçın vd. a.g.m., 2003, s. 321-342.

³⁰ Turgut Yiğit, a.g.m., 1967, s. 233-251. Yiğit, a.g.m, 1996, s. 233; Yiğit, a.g.m., 2005, s.55- 69.

³¹ Turgut Yiğit, a.g.e., 1996, s. 233-251. Ayrıca bkz. Gojko Barjamovic, A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period, Copenhagen 2011. Nursel Aslantürk, İşuva Memleketi Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 5(1)* (2014): s. 59-133.

³² Ümit Sergün, *ULUOVA*. Beşeri Coğrafya açısından bir araştırma, İstanbul, «İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: No: 2029, V II+208 ss., 1975., s.45.

³³ Nurettin Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964. s.6.

durumdaki *İşuva Krallığı bugünkü Harput/Elazığ ilinin bulunduğu coğrafyayı da kapsar*. Hitit kaynaklarında Hitit hanedan mensuplarının kökeni de Hurrilere dayanmakta idi³⁴. Tarım ve hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı bölgede, M.Ö. 2500'de Hititlerin izlerine rastlanıyor. Bu dönemde örgütlü ticaret, metalürji bakır işlemeciliği iyi gelişmiştir³⁵. *İşuva* adlı bu yerleşim alanı, *Asur* çivi yazılarında, muhtemelen Harput'u ifade eden, *Karpata* isminde bir kent olarak geçmektedir³⁶. *Asurlular* MÖ 3000-MÖ 612 arasında, *Assurnasirpal III.* Döneminde, Harput ve dolaylarını tamamen fethetmişlerdir. Bu süreçte de bölgede ticaret ve madencilik yoğun olarak yapılmaktadır³⁷. *İşuva Krallığının* en önemli yerleşim yerlerinin başında Elazığ-Harput ve Malatya bölgesinde *Boytepe, Çınaz III, Norşuntepe, Cafer Höyük, Könhöyük, Habibuşağı, İmikuşağı, Şemsiyetepe, İmamoğlu, Kaleköy ve Pulur* gelir³⁸. *Anadolu'daki İlk Şehir Devlet Yapılanması* ve dünyanın ilk merkezi şehirleşme örneği, Harput'un kontrolündeki bölgede yer alan *Aslantepe* kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Burada, M.Ö. 5000'e tarihlenen ve Geç Kalkolitik Döneme (GKD) özgü avcılık, çiftçilik, tarım ve ticaret söz konusudur. Ayrıca Harput'un kontrolündeki, Harput/Elazığ-Malatya civarındaki, yerleşimin en yoğun olduğu bölge, Altınova'daki *Norşuntepe, Çayboyu ve Korucutepe*'dir. Buralarda da M.Ö.3700-3500 GKD sonuna doğru tarihlenen ticaret ve hayvancılığın olduğu

³⁴Erich Neu, *Das hurritische Epos der Freilassung. Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattusa, Wiesbaden (Harrassowitz) 1996.* Tamer Serihan, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2010. Akın Bingöl, "Hurriler'in siyasi organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6, 2013, s. 115-133. Hasan Ali Şahin, "Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurri Göç Yolları", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu I* (2015), 289-298. Özdoğan, a.g.m., 2018, s. 277.

³⁵ İshak Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında C.1.* Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları No: 2. İstanbul, 1958. Ayrıca bkz. Ümit Sergün, *ULUOVA*. Beşeri Coğrafya açısından bir araştırma, İstanbul, *«İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: No: 2029, VII+208 s.*, 1975, s.45. Serkan Erdoğan, *Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi. Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 2, Sayı 5, Güz 2014:7-36.* Semra Dalkılıç, *Orta Asur Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve I. Tıglat-Pileser Dönemi Siyasi Faaliyetler.* T.C. Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı .Yüksek Lisans Tezi. 2016, s. 114

³⁶Sunguroğlu, a.g.e., 1958. Ayrıca bkz. Yiğit, a.g.m., 1996, s. 233-251. Aslantürk, a.g.m., 2014, s. 59-133.

³⁷ Ardiçoğlu, a.g.e., 1964, s.6. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı.* Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 1989, 276 ss, s. 13. Kurt, a.g.m., 2009, s.3.

³⁸ Ufuk Esin, a.g.m., 1970, s.147-172; Esin, a.g.m.,1971, s.107-117; Esin, a.g.m., 1972, s. 139-147. Esin,a.g.m., 1974, s. 137-160; Esin, a.g.m.,1976a; Esin, a.g.m.,1976b, s.119-133. Esin, a.g.m.,1979a; Esin, a.g.m.,1982. Arslantaş, a.g.m., 2014, s. 87-110. Esin vd., a.g.m.,1974, s. 137-141. Esin vd., a.g.m., 1982, s. 119-125.

bir dönem söz konusudur³⁹. MÖ 3500-3300 yılları arasındaki Geç *Uruk Döneminde* bakırcılık; metalürji; gelişmiş ve örgütlü ticaret; hayvancılık, balıkçılık oldukça yaygın, MÖ1200-900 döneminde de gelişmiş ve örgütlü ticaret ve hayvancılık faaliyetinin öne çıktığı Harput ve çevresinde *Müşkilerin* hâkimiyeti de söz konusudur⁴⁰.

4. Harput Kabartması/Röliyefi

Göbekli Tepe kazılarında en ilginç olan konu, bölgenin o dönemdeki biyolojik çeşitliliğini⁴¹ ortaya çıkaracak hayvan kabartmalarının sanki dün yapılmış gibi korunarak, günümüze kadar gelmiş olmasıdır. Burada 2006 yılında, dünyanın en eski insan figürü bulunmuştur⁴². Göbekli Tepe insanları dikilitaşlarda çeşitli canlıları tanrısal çözümleme olarak betimlemişler; ancak, bu T-Taşlarda bitki ve balığa rastlanmamıştır⁴³. Harput kabartmasında ise nehirde kayıkla giden insanlar betimlenmiş, bu ise o dönemde su sistemlerinden yararlandığını göstermektedir. Belki de o dönem Harput/Elazığ coğrafyasında yaşayanlar, Kalkolitik dönemde balık avcılığı ve nehirde taşıma ticareti yapıyordu (**Resim 1**). Harput'taki *Kurey Tepe'de bulunan Kabartma*, Harput'un, şimdiye kadar bilinen ve varsayılan tarihinden de daha önceki bir tarihe, örneğin MÖ 2700'lü bir sürece; belki de MÖ 7600-7200'lü yıllara; yani daha da eski yıllara (bkz. *Boytepe, Çınaz III, Cafer Höyük, ve Çayönü*) tarihlenmesine vesile olacaktır. Kabartmada aktarılan tarihi olaylar, kenti sınırlayan surların etrafında gerçekleşiyor. Kabartmanın bazı özelliklerine gelince; **Resim 1**'deki betime dikkat edilince, şehrin surlarının giriş kapısında bir at bireyi nöbet tutuyor. Yani ata kalenin savunmasında en önemli rol biçilmiş. Mezopotamya'daki en eski uygarlığın kutsal mekanı olarak kabul edilen Göbekli Tepe'deki 'T'-Forumlu ve 5 m yüksekliğinde, 12-15 ton

³⁹ Hauptmann, a.g.m., 1970, s. 103-131. G M Di Nocera, *Die Mittelbronzezeit Keramik von Arslantepe: einige Vorläufige Bemerkungen*, M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (Eds.), *Between the Rivers and Over the Mountains*, *Archaeologica Anatolica et Mesopotamica*, Roma. 1993. Sevgi Dönmez, "2018 Malatya Arkeolojik Yüzey Araştırması", 37. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 3. Cilt. T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Gn. Md., 17-21 Haziran 2019, Diyarbakır, 2019, s. 349-366.

⁴⁰ Sevin,a.g.m., 1988a, s. 299-333; Sevin,a.g.m., 1988b, s. 51-63; Sevin a.g.m., 1991, s.87-97. Arslantaş, a.g.m., 2014, s.87-110. Ayhan Gaspak, *Eskiçağ'da Harput'un Tarihi Ve Dini Yapısı. İlahiyat Fakültesi Dergisi 20:1*, 2015: 143-164. William Daniel Patterson, *Elements Of The Neo-Sumerian Military*. University Of Pennsylvania. Publicly Penn Dissertations 3171; 2018, s. 828.

⁴¹Harald Hauptmann-Klaus Schmidt, *Frühe Tempel - frühe Götter?* in: Deutsches Archäologisches Institut, *Archäologische Entdeckungen. Die Forschungen des Deutschen Archäologischen Instituts im 20. Jahrhundert. Zaberns Bildbände zur Archäologie (2000)*: 258-266. Schmidt,a.g.m., 2007, s. 83-91; Schmidt,a.g.e., 2016. Kiziroğlu, a.g.e., 2019, s. 275.

⁴² Zick, a.g.e., 2008.

⁴³ Schmidt, a.g.e., 2016.

ağırlığındaki taş bloklarına, at kabartmalarının işlenmemiş olması, atın orada hala bilinmediğini gösterir⁴⁴. MÖ 3500 yıllarında Mezopotamya sosyal yaşamına dahil olan at, sadece saray erkanının arabasına koşulan çok nadir ve kıymetli bir varlıktır⁴⁵. Günümüz atına benzeyen ve önemi nedeniyle Harput Kabartmasında betimlenen olaylarda en önemli figürlerden birisi olan kapıdaki at ırkı (**Resim 1**), soğuk koşullarda, savaş, yük taşıma ve diğer amaçlar için en uygun bir at ırkı olan step at ırkı olabilir. Bu ırkın Orta Asya, Güney Asya, Mezopotamya ve kuzey doğudan Harput'a gelen kavimlerin buraya gelip yerleşik düzene geçmesi ile önem kazandığı anlaşılmaktadır. Bu ırkın başka bir özelliği de uysal, dayanıklı ve zor iklim koşullarına rahatça uyum sağlayabilmesidir. Ayrıca kuraklığa dayanabilir ve besin açısından da oldukça kanaatkardır⁴⁶. İşte Harput Kabartmasında, kent suru kapısını bekleyen step atı da, bu nedenle rölyefin en önemli ögesi olarak ön plana çıkmıştır.

Harput Kabartmasının 4000 yıllık olduğu belirtiliyor⁴⁷. Hitit ve Asur savaş betimlemeleri ve özellikle tekerlekli kulenin savaş malzemesi olarak kullanım betimi, son derece anlamlı ve önemlidir. Kent surunun giriş kapısı üstünde iki çıplak düşman askerinin üzerinde ve şehrin giriş kapısının üstünde duran, belden aşağısı yılankavi olan; gücü simgeleyen kartal pençesine sahip tanrıça, alt ettiği bir düşman askerini kaldırıyor. Benzer tanrıça figürüne, eski *Babil* döneminde de rastlanıyor ve aslında Mısır sanatı özelliği olan bir yer altı tanrıçası olarak değerlendiriliyor⁴⁸. Kabartmanın en önemli ikonografik ögesi durumundaki tanrıçanın, savaş kazanılmasında önemli bir rol oynadığı varsayılmaktadır⁴⁹. Söz konusu tanrıça zenginlik ve refahı getirdiğine inanılan, yeraltı dünyasının güçleri ile de ilişki kurmuştur. Bu rolün verildiği yılan, prehistorik dönemden beri sembolize edilmiştir⁵⁰. *Kurey Tepede* rastlantı sonucu bulunan ve Harput Kabartması adı verilen rölyef, aslında, Harput ve çevresi hakkında bizlere önemli tarihi ipuçları sunmaktadır. Bu bölgede gerçekleştirilecek sistematik ve derin paleolojik kazılardan elde edilecek bilgi ve belgeler, Harput'un tarihini belki de çok gerilere çekecektir. Gündüz ve gece

⁴⁴ Schmidt, a.g.m., 2001, s.180-183. Schmidt, a.g.e., 2016. Kiziroğlu, a.g.e., 2019, s.53-54. Oliver Dietrich, Çiğdem Köksal Schmidt, Cihat Kürkçüoğlu, Jens Notroff-Klaus Schmidt, Göbekli Tepe. *Aktüel Arkeoloji 26 (Mart-Nisan 2012)*: s.54.

⁴⁵ Sadık Usta, Uygarlığın Gelişiminde Atın Rolü. *Bilim ve Gelecek* 6 Eylül . 2018. tierfreunde.de.

⁴⁷ Bülent Demir, Eşref Abay -Veli Sevin, Harput Kabartması: Anadolu Uygarlıklarına Yeni Bir Katkı". *Arkeoloji ve Sanat* 153. 2016, s.7-16

⁴⁸ Sevgi Dönmez, "Eski Yakınoğu'da Yılanlı Tanrıça Kültü Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi XXXII / 2*. 2017, s. 407-426.

⁴⁹ Demir vd., a.g.m., 2016, s. 7-16.

⁵⁰ Schmidt, a.g.m., 2007, s.91. Demir vd.,a.g.m., 2016. Dönmez, a.g.m., 2017, s. 407-426.

tanrılarını betimleyen *Seris* ve *Huris* adı verilen iki boğanın çektiği arabalar, zaman mefhumuna atıf yapılmasını da sağlamaktadır. Harput Kabartmasının en alt sırasında da bu iki tanrısal boğaya yer verilmiştir (bkz.**Resim 1**).

Hitit başkenti Hattuşa (Boğazköy)'de çivi yazısı ve kil tabletlerinde de Hurrilerin mitlerinden zaman tanrısı *Kumarbi* Anadolu erken döneminde gök tanrısını ifade etmektedir⁵¹. Hurrilerde gece ve gündüz tanrıları olarak ifade edilen boğalar, savaş arabasını çekmekte kullanılmıştır. *Harput Kabartmasındaki bu iki boğanın serbest olarak betimlenmesi, burada Hurrilerin varlığı için küçük bir katkı olarak değerlendirilebilir*. Kabartmayı yapan belki de Harput'taki ilk kavim olan Hurriler, sadece savaşmıyor; kabartmanın alt bölümünde görüleceği gibi, halkın uğraşı alanını da betimliyor. Burada hem karasal ziraat ve sucul tarım, hem de hayvancılıkla uğraşıldığı görülüyor. *Harput Kabartması*, Anadolu'nun ilk tarım ve avcı toplumunun betimlenip, yerleşik düzene geçildiği ve en az 8 bin 9 bin yıllık bir geçmişi bile kapsayabileceği döneme tarihlenen Çatalhöyük yerleşkesinin izlerini taşıyor. Harput *Kurey Tepesinde* sürdürülecek kapsamlı ve sistematik arkeolojik çalışmalar sonucunda, Harput'un daha eskiye tarihlenmesi söz konusu olabilecektir.

5. Tarihi Bir Hatanın Düzeltilmesi

Tarihi gerçeklerin doğru belge ve bilgiye dayandırılması gerekir. Bir çalışmada Harput/Elazığ'ın Sanuk (Yazıpınar) ve Arındık köylerinin gayrimüslimler tarafından kurulduğu ileri sürülmekte ve bunun da Tahrir Kayıtlarından alındığı belirtilmektedir⁵². Oysa bu bilginin dayandırıldığı bilimsel çalışma⁵³ ve tahrir kayıtlarında (**Resim 2**) da böyle bir ifade yer almamaktadır. Tahrir kayıtlarında Türkçe isimlerin olmayışı, belki de ilgilinin böyle bir bilimsel hata yapmasına neden oluyor. Harput tarihinde önemli bir konuma sahip olan ve 1184 yılına kadar sırasıyla Davud, Fahreddin Karaarslan ve Nureddin Mehmed beyler gibi kentin yönetimini elinde tutanlar ve özellikle Fahreddin Karaarslan (1148-1174)'ın hüküm sürdüğü süreçte⁵⁴, şehirdeki

⁵¹Heinrich Otten, *Mythen vom Gotte Kumarbi*. Neue Fragmente, Berlin (Akademie-Verlag) 1950, s. 6. Ayrıca bkz. Hans Gustav Güterbock, *Kumarbi*. Mythen vom churritischen Kronos, Zürich/ New York (Europaverlag) 1946, s. 6-28.

⁵²Çakar, Enver, "Osmanlı Döneminde Harput'ta Kırsal Yerleşme": Baskil Örneği. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi* Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ 23-25, Mayıs. 2013, s. 111-118.

⁵³ Mehmet Ali Ünal, a.g.e., 1989, 276 ss.

⁵⁴ Ünal, a.g.e., 1989, s.16. Ardıçoğlu, a.g.e., 1964, s.44.

Müslüman halka vergi muafiyeti konulmuştur.⁵⁵ Büyük bir olasılıkla da Müslüman Türk'leri vergiden muaf tuttuğu gibi, ondan sonra gelen yöneticiler de bu uygulamayı sürdürmüş olabilirler... Ya da buna benzer bir yönetsel uygulama söz konusu olabilir. Harput'a bağlı köy ve mezra sayısı 1518-1566 döneminde 213 olarak verilmektedir⁵⁶. Bu kadar geniş bir yerleşim noktasından ve eski bir tarihi yaşamış olan bölgedeki iki köyün mesnetsiz ve belgesiz olarak gayrimüslimler tarafından kurulduğunu iddia etmek, son derece yanlış olmuştur. Buradaki itiraz, bu köylerde gayrimüslimlerin oturmuş olmalarına değildir. Çünkü Harput'un o dönem çoğu köyünde gayrimüslimler, Türklerle birlikte yaşamaktaydı. İtiraz, bu köylerin gayrimüslimler tarafından kurulmuş olduğuna dair yapılan, bu belgesiz savlamayadır. Nitekim belge olarak sunulan Tahrir defteri fotokopisi yazılarında da böyle bir ifade yer almamaktadır (**Resim 2**). Söz konusu tahrir belgelerinin çözümünde, adı geçen köylerin gayrimüslimler tarafından kurulduğuna dair bir ifade bulunmamakta; sadece *en üstte köyün adı; alt satırlarda ise* Gayrimüslim isimleri; orta kısımda köyde yetişen ürünlerin adları; alt grupta Harput Livası yekûn, hane, hınta (buğday), alınacak vergiler yazılıdır. En altta ise vergi miktarı bulunmaktadır. Köyün kuruluşu ve kimin kurduğu ile ilgili bir ifade Tahrir Belgelerinde yer almamaktadır. ***Sadece kişi isimleri; alınan mal; miktar ve toplamlarının yazılı olduğu belirtiliyor.***

Sonuç

Keban ve Karakaya baraj inşaatlarından önceki kurtarma kazıları sayesinde, kısmen de olsa, bölgenin tarihsel gelişim sürecine ışık tutacak birçok bilimsel sonuç elde edilmiştir (**Harita 1-3**). Bu coğrafyanın Güneydoğu Toros yayının kuzeyinden başlayarak, 800 m NN üzerindeki Harput/Elazığ, Palu, Bingöl ve Malatya Ovaları, Neolitik Bölgenin bir parçasıdır. Harput coğrafyasında yer alan Elazığ'daki Boytepe, Çınaz III, Malatya Caferhöyük ve Ergani Çayönü kazıları, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem(ÇÇND)-A'dan ÇÇND-B'ye geçişte; yani MÖ 7600-7200 yıllarına tarihlenen bir dönemi kapsamaktadır. Şiddetli kışların hüküm sürdüğü bu bölgede Neolitik Çağda avcı, toplayıcı; hatta ilk tarımcı toplulukların bile yaşamayacağı savı, Elazığ/Harput'daki Boytepe ve Çınaz III ile Malatya'daki Cafer Höyük yerleşkelerinden elde edilen bulgularla geçersiz kılınmıştır.

⁵⁵ M. Zeki Oral, "Harput Ulucamii Duvarındaki Vergi Kitabesi", 6.TTK, 20-26 Ekim 1961, Ankara. 1967, s.144.

⁵⁶ Ahmet Aksın, 218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili 1249-1256 (M.1833-1840), Fırat Üniv. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1990, s.37-39. Celalettin Uzun, 17.Yüzyılda Harput. Doktora Tezi. Fırat Üniv., Sosyal Bil. Enst, Tarih ABD, 2016, s. 398.

Yerleşim tarihi açısından önemli kazı alanları, Harput/Elazığ coğrafyasındaki Altınova'da yer alır. Örneğin *Tepecik/Makaraztepe*'de yürütülen kazılarda, Büyük Hitit İmparatorluk Dönemine özgü çanak çömlek bulunmuştur. Yine aynı ekosistemde bulunan *İmikuşağı, Tülintepe* ve *Korucutepe*'de, farklı Hitit Dönemi buluntuları elde edilmiştir. Buralarla birlikte Keban-Karakaya Baraj Gölü coğrafyasına giren *Norşuntepe, Pulur, Körtepe, İmamoğlu, Kaleköy, Piroit Höyük, Könhöyük, Pulur, Şemsiyetepe, Değirmenetepe* ve Ağın *Kalaycık*'ta elde edilen veriler, alanı Kalkolitik Döneme götürmektedir. Bu höyüklerden en önemlilerinden olan *Tülintepe*'de ilk Kalkolitikten (MÖ 4500-3500) ve son Kalkolitiğe (MÖ 3500-3000) tarihlenecek objeler elde edilmiştir. Bu bölgedeki yerleşim olgusunun MÖ 5000 yıllarını kapsadığı üzerinde durulmuştur.

Doğu Anadolu ve Harput'u da kapsayan bölge; yani Kafkaslardan Fırat Nehrine uzanan coğrafya, M.Ö. 4000 sonlarından, M.Ö.2000 başlarına kadar etkin olan Karaz Kültürü ile tanışmıştır. Bölgede yürütülen *Norşuntepe, Kalaycık, Kalecikler, Tepecik, Aslantepe* ve *İmamoğlu* kazılarında Karaz Kültürü çanak çömleğine rastlanmıştır. Karaz I olarak adlandırılan örnekler, Erken Tunç Çağı dönemine özgü olup, MÖ 3500-3300 yıllarına tarihlenir. Karaz tipi seramiklerin çok geniş bir kullanım coğrafyası olduğu için, bölgeler arası farklılıklar da dikkate alınır, Harput/Elazığ çevresinde bulunanların, Karaz kültürü seramik ürünlerinin en kaliteli olduğu görülür. Alt palearkitiğe ait olan bu bulgular, Keban'a yakın *Enerli*'de, Acuzlu köyündeki Karapınar kesiminde; Fırat'ın batı kıyısındaki *Pağnik (Kaşpınar)*'te bulunmuştur.

Harput ve çevre bölgelerinde yürütülen kazılar sonucunda, buranın M.Ö. 7000-5800 yılları arasına yerleştirilen, Çanak Çömlekli Neolitik ve ilk Kalkolitik Döneme tarihlenebileceğini akla getiriyor.

Hurrilerin kurduğu *İşuva* adı verilen bölgede, Harput'un da dahil olduğu ve yukarıda adları verilen kazı alanlarını da içine alan *Mittani Devleti'nin* büyük bir bölümü, MÖ 1400'lerde Hititlerin işgaline uğramış ve *Harput* da onların idaresine girmiştir. Hurrilere ait olduğu düşünülen Harput Kabartmasının alt bölümünde, *gece(Huris)* ve *gündüz(Seris)* adlı tanrıların, boğa olarak betimlenmesi önemlidir. Harput kabartmasındaki bu iki boğanın serbest olarak betimlenmesi, burada Hurrilerin varlığı hakkında bilgi vermektedir.

İnsanoğlu, Paleolitik Çağda, güvenlik kaygısını ön planda tutmuştur. Coğrafyanın elverdiği ölçüde yüksek rakımlı yerleri tercih etmiştir. Göbekli Tepe'den itibaren, Anadolu coğrafyasında yaşayan topluluklar, yerleşim yeri seçimi ve orayı terk etme sürecinde benzer davranmıştır. Bu kazılarda, o dönemdeki madencilik geleneği ve endüstrisinin oldukça ileride olduğu ortaya

konmuştur. Elazığ, Tunceli, Adıyaman ve Malatya'yı içine alan zengin maden yataklarını kontrol eden Harput, her dönemde komşu ülkelerin de ilgi odağı olmuştur. Bölgede zengin altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır ve demir yatakları bulunmaktadır. Özellikle Harput ve yakın coğrafyasındaki Maden ve Keban, yeraltı zenginliği ile daha Neolitik Çağda yaşayan Anadolu insanının dikkatini çekmiştir. O süreçten Osmanlı İmparatorluğuna dahil edilinceye kadar, yani 1516 tarihine kadar, yaklaşık elli medeniyetin etkisi altına girmiştir. **Harput ve çevre coğrafyasının tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Bu yüzden, bölgedeki her hangi bir yerleşimin kuruluş tarihi ve kuranları belirtirken çok dikkatli olunması gerekiyor.** Bir tahrir belgesinin yanlış yorumlanıp, o dönemde bölgede mevcut 213 köy ve mezradan ikisinin gayrimüslimler tarafından kurulduğunun savlanması, doğru olmamıştır.

Kaynakça/References

- Alparslan, Metin, *Kültürel Miras ve Turizm Açık Öğretim Programı*. 2014, s. 51-52, 277 ss.
- Ardıçoğlu, Nurettin, *Harput Tarihi*, İstanbul 1964.
- Arslantaş, Yüksel, "Kalkolitik Çağda Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi Cilt: I, Sayı: 2, Elazığ*, 2014, s. 87-110.
- Aslantürk, Nursel, "Işuva Memleketi Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 5(1)*, 2014, s. 59-133.
- Atlı, Nur Balkan- Didier Binder, "Kömürcü – Kaletpe Obsidyen İşliği", (Eds: M.Özdoğan – N. Başgelen). *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul*, 2007, s. 217–222.
- Barjamovic, Gojko, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen, 2011.
- Bartl, Karin, "Norşun-Tepe. Die frühe Eisenzeit", ph.d. Dissertation, Freie Universität Berlin. 1988.
- Bingöl, Akın, "Hurriler'in siyasi organizasyonları", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 6*, 2013, s. 115-133.
- Coşkun, Nilgün, "Keban Projesi: Ağın Hoşrik Mevki ve Kalecikler Kurtarma Kazılarına Yeni Bir Bakış", *Anadolu Araştırmaları 21*, 2018, s.124-153.
- Çakar, Enver, "Osmanlı Döneminde Harput'ta Kırsal Yerleşme": Baskil Örneği. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ 23-25, Mayıs . 2013*, s. 111-118.

- Demir, Bülent, Eşref Abay- Veli Sevin, "Harput Kabartması": Anadolu Uygarlıklarına Yeni Bir Katkı". *Arkeoloji ve Sanat* 153. 2016, s. 7-16.
- Darkot, Besim, *Türkiyenin Bölgeleri Arasında Yukarı Fırat Bölgesi*", Elazığ Üniv. Haftası . İÜ. Yay. No: 196, İstanbul, 1943, s. 255-268.
- Di Nocera GM, *Die Mittelbronzezeit Keramik von Arslantepe: einige Vorläufige Bemerkungen*, M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, M. Mellink (Eds.), *Between the Rivers and Over the Mountains*, *Archaeologica Anatolica et Mesopotamica*, Roma. 1993.
- _____, *Arslantepe VIII, Die Siedlung Der Mittelbronzezeit von Arslantepe*, Roma. 1998.
- Dietrich, Oliver-Çiğdem Köksal Schmidt, Cihat Kürkçüoğlu, Jens Notroff, Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe", *Aktüel Arkeoloji* 26, Mart-Nisan 2012, s. 52-55.
- Dönmez , Sevgi, "Eski Yakındoğu'da Yılanlı Tanrıça Kültü Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih İncelemeleri Dergisi XXXII / 2*, 2017, s. 407-426.
- _____, "2018 Malatya Arkeolojik Yüzey Araştırması", 37. Araştırma Sonuçları Toplantısı. 3. Cilt. T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Gn.Md., 17-21 Haziran 2019, Diyarbakır, 2019, s. 349-366.
- Erdoğan, Serkan, "Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 2, Sayı 5*, Güz, 2014, s. 7-36.
- Ertem, Hayri, "Korucutepe Kazısı, 1973", Keban Projesi 1973 Çalışmaları, *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 6*, Ankara 1979, s. 33-43.
- _____, "Korucutepe Kazısı, 1974, 1975. Levha 1-12" Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları, *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 7*, 1982, s. 1-5.
- Esin, Ufuk, "Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu", 1968 Yaz Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, Yayın: 1*, 1970, s. 147-172.
- _____, "Tepecik Kazısı, 1969. Levha 80-99.", Keban Projesi 1969 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 2*, 1971, s. 107- 117.
- _____, "Tepecik Kazısı, 1970. Levha 99-120." Keban Projesi 1970 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 3*, 1972, s. 139- 147.
- _____, "Tepecik Kazısı, 1971", Keban Projesi 1971 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 4*, 1974, s. 137-160.
- _____, "Tepecik Kazısı, 1971. Levha 97-111.", Keban Projesi 1972 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 5*, 1976a, s. 109- 121.
- _____, "Tülintepe Kazısı, 1972. Levha 76-94.", Keban Projesi 1972 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 5*, 1976b, s. 119-133.

- _____, “Tepecik Kazısı, 1973. Levha 46-65.” Keban Projesi 1973 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 6, 1979a, s.79- 94.*
- _____, “Tülintepe Kazısı, 1973. Levha 66-77.” Keban Projesi 1973 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 6, 1979b, s. 115- 119.*
- _____, “Tepecik Kazısı, 1974. Levha 53-78.”, Keban Projesi 1974- 1975 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 7, 1982, s. 71-118.*
- _____, “Tülintepe Kurtarma Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2000, s. 87-90.*
- Esin, Ufuk - M.A. Güven Arsebük, “Tülintepe Kazısı, 1974. Levha 112-123.”; Keban Projesi 1971 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No: 4, 1974, s. 137-141.*
- _____, “Tülintepe Kazısı, 1974. Levha 79-98.”, Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I, No:7, 1982, s. 119-125.*
- Gaspak, Ayhan, “Eskiçağ’da Harput’un Tarihi Ve Dini Yapısı”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi 20:1, 2015, s. 143-164.*
- Griffin, E. E., *The Middle and Late Bronze Age Pottery*. M. N. Van Loon (Ed.), Korucutepe 3, Amsterdam. 1980, s. 3-109.
- Güterbock, Hans Gustav, *Kumarbi. Mythen vom churritischen Kronos*, Zürich/ New York (Europaverlag). 1946, 6-28.
- Harmankaya, Savaş, “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, (Eds: S.Harmankaya; O. Tanındı; M. Özbaşaran). *TAY – Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik, Ege Yayınları, İstanbul, 1997, s. 13-20.*
- Hauptmann, Harald, Norşun-Tepe Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69. *Istanbuler Mitteilungen 19/20, Tübingen, 1969/1970, s. 21-78.*
- _____, “Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu”. 1968 Yaz Çalışmaları, Metin. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-Yayın: I, Ankara, 1970, s. 103-131.*
- _____, “Norşun Tepe Kazısı, 1969”. Keban Projesi 1969 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2, Ankara, 1971, s. 71-91.*
- _____, “Norşuntepe Kazıları 1970”. *Keban Projesi 1970 Yaz Çalışmaları”, Ankara, 1972, s. 41-59.*
- _____, “Norşun Tepe Kazısı, 1971”. Keban Projesi 1971 Çalışmaları, *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 4, Ankara, 1974, s. 71-83.*
- _____, “Norşuntepe Kazıları, 1972”. Keban Projesi 1972 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 5, Ankara, 1976, s.41-60.*
- _____, “Norşuntepe Kazıları, 1974”. Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları. *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 7, Ankara, 1982, s. 15-71.*

- Hauptmann, Harald-Klaus Schmidt, "Frühe Tempel - frühe Götter?" in: Deutsches Archäologisches Institut, Archäologische Entdeckungen. Die Forschungen des Deutschen Archäologischen Instituts im 20. Jahrhundert. *Zaberns Bildbände zur Archäologie*, 2000, s. 258-266.
- Hayli, Selçuk, "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Sahası", *Dünü-Bugünüyle Harput 24-27 Eylül 1988*, Elazığ 1989.
- Işık, Mehmet, "Erzurum Bölgesi'nde Karaz Kültürü'nün Başlangıcı Son Dönem Araştırmalarının Genel Bir Değerlendirmesi", B. Can, M. Işık (Eds.). *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, İstanbul, 2007, s. 325-350.
- _____, *Doğu Anadolu Erken Transkaafkasya Kültürü. Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kızıroğlu, İlhami, *Ekolojik Potpuri 2*. Sarıyıldız Mat. Ankara, 2019, 319 ss.
- _____, "Harput Sancağı; Sanuk (Yazıpınar) ve Arındık Köyleri İle İlgili Tarihi Bir Yanlışın Düzeltilmesi Üzerine Bir Çalışma", *ELAZIĞ Kültür ve Tanıtma Vakfı Dergisi 31, sayı: 53 (Temmuz)*, 2020, s. 17-46.
- Kunç, Şeref & Gül, Ş., "Türkiye'de Eski Maden yatakları ve Doğal Bakırda Eser Element Analizleri", *TÜBİTAK ARÜTOB III*, 1983, s. 85-102.
- Kurt, Mehmet, Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 2009, s. 1-13.
- Loon van M.N., "Korucu Tepe Kazısı, 1969. Keban Projesi 1969 Çalışmaları", *ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri I-No: 2*, Ankara, 1971, s. 47- 71.
- Loon van, M.N., conclusions: in M.N. van loon (ed.), *Korucutepe. Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia, 1968-1970. Vol. 3*, Amsterdam, New York, Oxford, s. 271-277.
- Luckert, Karl W. *Göbekli Tepe*. Çev.: Leyla Tonguç Basmacı. ALFA Basım Yayım, 2019, İstanbul, 420 ss.
- Neu, Erich, *Das hurritische Epos der Freilassung*. Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hattusa, Wiesbaden (Harrassowitz), 1996.
- Oral, M.Zeki, "Harput Ulucami Duvarındaki Vergi Kitabesi", *6.TTK, 20-26 Ekim 1961*, Ankara. 1967, s 144.
- Otten, Heinrich, *Mythen vom Gotte Kumarbi*. Neue Fragmente, Berlin (Akademie-Verlag), 1950.
- Özdoğan, Mehmet, *Lower Euphrates Basin 1977 Survey*. Lower Euphrate Project Publications I, 2. İstanbul, Middle East. Technical University. 1977a.

- _____, *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*. ODTÜ Aşağı Fırat Projesi. İstanbul. 1977b.
- _____, ‘‘Bazı Genellemeler – Öngörüler’’, (Eds: M. Özdoğan – N. Başgelen). Anadolu’da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa’ya Yayılımı – Türkiye’de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular, *Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul*, 2007, s. 441-455.
- _____, ‘‘Neolitik Adlamasının Dünden Bu Güne Değişen Tanımı’’, s. 277. *Azərbaycan Arxeologiyası. Cild 21 No 1*, 2018, s. 12-39.
- Rollefson, Gary O., ‘‘Synthese: The Late Aceramic Neolithic of the Levant: A Synthesis’’, *Paleorient 15/1*, 1989, s. 168-173.
- Sarıbeyoğlu, Mahmut, *Aşağı Murat Bölgesinin Beşeri Coğrafyası*, Doğu Anadolu Araştırma İstasyonu Yay.No:1, Ankara, 1951.
- Schmidt, Klaus, ‘‘Frühneolithische Tempel’’, Ein Forschungsbericht zum präkeramischen Neolithikum Obermesopotamiens, in: *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft 130/1998*, s. 17-39.
- _____, ‘‘Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt. Bericht zu den Grabungen am Gürcütepe und am Göbekli Tepe 1996-1999’’, *Istanbul Mitteilungen 50/2000*, s. 5-40.
- _____, ‘‘Göbekli Tepe:Steinerne Wesen aus den Anfaengen der Ackerbaukulturen’’, .Hrsg. Brian M. Fagan. Entdeckungen. *Neue Schätze der Archaeologie*. 2001, s. 180-183.
- _____, ‘‘Die Steinkreise und die Reliefs des Göbekli Tepe’’, Die aeltesten Monumente der Menschheit.Badisches Landesmuseum Karlsruhe.vor 12000 Jahren in Anatolien. 2007, s. 83-91.
- _____, *Sie bauten die ersten Tempel: Das rätselhafte Heiligtum am Göbekli Tepe* (Deutsch) Gebundene Ausgabe – CH Beck. 21. Januar 2016.
- Serdaroğlu, Ümit, ‘‘1969 Ağın ve Kalaycık Kazıları’’, *Türk Arkeoloji Dergisi, XVII-2*, Ankara. 1969, s. 185-210 .
- Sergün, Ümit, *ULUOVA*. Beşeri Coğrafya açısından bir araştırma, İstanbul, *«İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: No: 2029, V II+208 s., 1975. s.45.*
- Sevin, Veli, ‘‘Malatya-Elazığ-Bingöl İleri Yüzey Araştırması, 1985. Araştırma Sonuçları Toplantısı, IV, Ankara. 1986, s. 279-300.
- _____, ‘‘İmikuşağı Kazıları, 1986. Kazı Sonuçları Toplantısı’’, IX-1, Ankara, 1988, s. 299-333.
- _____, Doğu Anadolu Erken Demir Çağı ve Müşkiler Sorunu, Höyük I, Türk Tarih Kurumu, 1988b: 51-63(7 Resim).

- _____, "The Early Iron Age in the Elazığ Region and the Problem of The Mushkians", *Anatolian Studies* 41, 1991, s. 87-97.
- _____, "İmikuşağı Kazılarının Işığında Habur Seramiğinin Kuzey Yayılımı", XXXIV. *Uluslararası Assirioloji Kongresi Bildiriler*, Ankara, 1998, s. 383-393.
- Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında C.1. Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları No: 2. İstanbul*, 1958.
- Şahin, Hasan Ali, "Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurri Göç Yolları", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu I*, 2015, s. 289-298.
- Topaloğlu, Yasin, "Erzurum ve Çevresi Tunç Çağı Yerleşmeleri / Settlements of Erzurum Region During Bronze Age", *TURKISH STUDIES Volume 11/2 Turkish Studies.9336*, 2016, s. 1193-1230.
- Umurtak, Gülsün, *Korucutepe II, 1973-1975 Dönemi Kazılarında Bulunmuş Olan Hitit Çağı Çanak Çömleği*, Ankara. 1996.
- Usta, Sadık, "Uygarlığın Gelişiminde Atın Rolü", *Bilim ve Gelecek 6 Eylül*, 2018.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 1989, s. 276.
- Yalçın, Ünsal & Yalçın, H Gönül, "Zur Karaz Keramik von Tepecik Ostanatolien" *Archaeological Essays Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük*, İstanbul, 2003, s. 321-342.
- Yalçın, Ünsal & Yalçın, H Gönül, "Der Hortfund von Tülintepe, Ostanatolien, Der Anschnitt" *Anatolien Metal IV. Beiheft 21*, 2009, s. 101-123.
- Yener, Aslıhan Kutlu, "The Production, Exchange and Utilization of Silver and Lead Metals In. Ancient Anatolia: A Source Identification Project", *Anatoliaca*, X, 1983, 1-15.
- Yiğit, Turgut, "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İsuwa Bölgesi" *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.17, c. 28, 1967, 233-251.
- _____, "Tarih Öncesi Ve Hitit Döneminde İsuwa Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yay.*, Ankara, 1996, s. 233-251.
- _____, "Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar". *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi c.24-s.38*, 2005, s. 55-69.
- Zick, Michael, *Türkei – Wiege der Zivilisation*. Konrad Theiss Verlag, Stuttgart 2008.
<https://www.tierfreund.de/die-geschichte-der-hauspferde/>

Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri

Aksın, Ahmet, *218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili 1249-1256(M.1833-1840)*, Fırat Üniv. Sosyal Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 1990.

Çoksolmaz, Ece, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı Prehistorya Arkeolojisi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Konya, 2011, s. 273.

Dalkılıç, Semra, *Orta Asur Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve I. Tıglat-Pileser Dönemi Siyasi Faaliyetler*. T.C. Nevşehir Hacıbektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı .Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Patterson, Daniel William, "*Elements Of The Neo-Sumerian Military*" Publicly Accessible Penn Dissertations. 3171/, University of Pennsylvania; 2018, 831 ss.

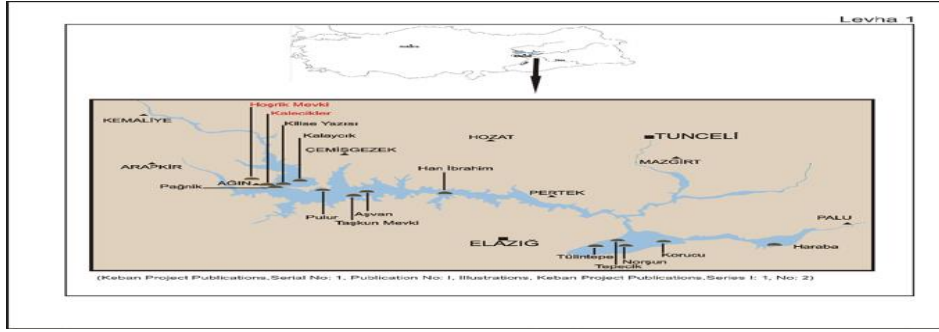
Serihan, Tamer, *Hurri Siyasi Tarihi ve Kültürü''*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. 2010.

Uzun, Celalettin, *17.Yüzyılda Harput. Doktora Tezi. Fırat Üniv., Sosyal Bil.Enst, Tarih ABD, 2016, 398.*

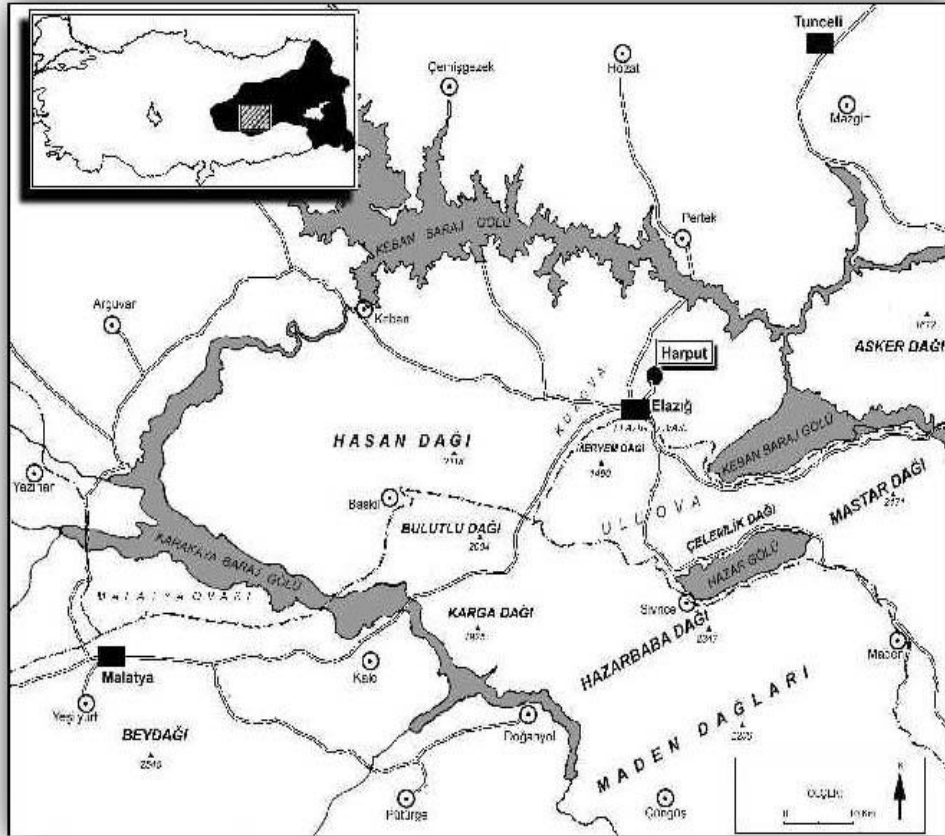
EKLER



Harita 1. Neolitik yaşam biçiminin oluştuğu çekirdek bölge(Özdoğan 2018)'dan.



Harita 2. Keban Projesi kazı yerleri haritası (Coşkun 2018;s.141)'dan.

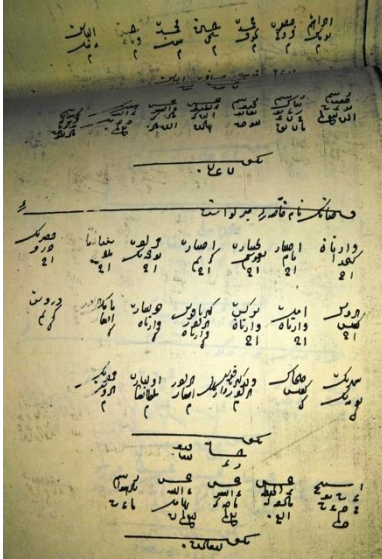


Harita 3. Harput ve çevresinin görünüm haritası(Tonbul vd.1998'den alınmıştır, s.304)



Resim 1. Şehrin giriş kapısındaki atın, şehrin giriş kapısını tutması, ata atfedilen önemi belirtiyor

(Demir vd. 2016; Dönmez 2017)'den alınmıştır



Resim 2. Sanuk(Yazıpınarı) ve Arunduk köyleri 1518 tahrir defteri kayıtlarının fotokopisi